Βέλτιστες πρακτικές για την αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού: Τι δείχνει η σύγχρονη έρευνα

Ευαγγελία Γαλανάκη
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ειδικής Αγωγής
Αθήνα 15-18 Απριλίου 2010

Εκφοβισμός (bullying) / Θυματοποίηση (victimization)

Μορφή επιθετικότητας μεταξύ των μαθητών στο σχολείο.

«Ένα παιδί εκφοβίζεται ή θυματοποιείται όταν εκτίθεται επανειλημμένα και για αρκετό διάστημα σε αρνητικές ενέργειες εκ μέρους ενός ή περισσότερων άλλων μαθητών».

(Olweus, 2001, σσ. 5-6)

Ιδιαιτερότητες της επιθετικότητας

- Απρόκλητη, αδικαιολόγητη, άδικη
- Επαναλαμβανόμενη
- Ασκείται από ένα ισχυρότερο παιδί («δράστης» ή «θύτης») προς ένα ασθενέστερο («θύμα»)
- Έχει στόχο να προκαλέσει φόβο, ανησυχία, πόνο
- Το ισχυρότερο παιδί αντλεί από αυτήν κάποιο όφελος (π.χ., ευχαρίστηση, κοινωνικό κύρος, απόκτημα)
- Το ασθενέστερο παιδί δεν μπορεί να υπερασπιστεί τον εαυτό του

(Olweus, 1993. Rigby, 2002)

Μορφές εκφοβισμού/θυματοποίησης

- Σωματικός
- Λεκτικός
- Σεξουαλικός
- Φυλετικός
- Ηλεκτρονικός
- Αρπαγή/καταστροφή πραγμάτων
- Απειλή/εξαναγκασμός
- Αποκλεισμός
- Έμμεσος (π.χ., διάδοση αρνητικής φήμης, «κάρφωμα με το βλέμμα, επίμονη παρακολούθηση, συστηματική αγνόηση/σιωπή, εκφοβισμός όσων σχετίζονται με το «θύμα»)

(Olweus, 1993. Smith & Brain, 2000)

Σοβαρότητα του εκφοβισμού

Μεγάλη διακύμανση:

από … ακραία περιστατικά βίας

μέχρι … έμμεσο, αδιόρατο εκφοβισμό.

Ανάλογες πρέπει να είναι και οι παρεμβάσεις.

Πού συμβαίνει ο εκφοβισμός;

- Προαύλιο
- Διάδρομοι
- Τουαλέτες
- Τάξη
- Προς και από το σχολείο

Γι’ αυτό, πολλά περιστατικά εκφοβισμού δεν γίνονται αντιληπτά από τον εκπαιδευτικό.

Η κοινωνική δυναμική του εκφοβισμού

Ο εκφοβισμός είναι σχεδόν πάντα ομαδικό φαινόμενο.

Οι συνομήλικοι είναι παρόντες στην πλειοψηφία των περιστατικών εκφοβισμού.

Ένα παιδί μπορεί να εκφοβίζει ένα άλλο παιδί ή μία ομάδα.

Μία ομάδα μπορεί να εκφοβίζει ένα παιδί ή μία άλλη ομάδα.

(Hawkins, Pepler, & Craig, 2001.
O'Connell, Pepler, & Craig, 1999)

Συμμετοχικοί ρόλοι στα περιστατικά εκφοβισμού

- «Δράστες»
- «Θύματα»
- «Δράστες/θύματα» (ή προκλητικά «θύματα»)
- Βοηθοί του «δράστη»
- Ενισχυτές του «δράστη»
- Αμέτοχοι παρατηρητές ή παριστάμενοι
- Υπερασπιστές του «θύματος»

(Salmivalli, Lagerspetz, Björkqvist, Österman, & Kaukiainen, 1996. Salmivalli, 2010)

Η κοινωνική δυναμική του εκφοβισμού

- Ο «δράστης» αποκτά κύρος, ισχύ, κυριαρχία μέσα στην ομάδα, είναι συχνά δημοφιλής και η συμπεριφορά του επιδεινώνεται με το χρόνο, γιατί ενισχύεται από άλλους «δράστες» και από την ομάδα.
- Το παράδοξο του αμέτοχου παρατηρητή: ενώ η πλειοψηφία των παιδιών έχουν αρνητική στάση απέναντι στον εκφοβισμό, δεν παρεμβαίνουν. (Salmivalli, 2010)

«Συνωμοσία σιωπής»

Γιατί είναι απαραίτητη η πρόληψη και η παρέμβαση;

«Θύματα»

- Κατάθλιψη, μοναξιά, άγχος
- Χαμηλή αυτοεκτίμηση
- Διαταραχές ύπνου, διατροφής
- Ψυχοσωματικά συμπτώματα
- Πτώση της σχολικής επίδοσης
- Σχολική άρνηση

Γιατί είναι απαραίτητη η πρόληψη και η παρέμβαση;

«Θύματα»

- Επιρρεπή σε ατυχήματα
- Σοβαρές σωματικές βλάβες, δολοφονία
- Απόπειρα αυτοκτονίας, αυτοκτονία

(Hawker & Boulton, 2000. Isaacs, Hodges, & Salmivalli, 2008. Kumpulainen et al., 1998. Kumpulainen, Räsänen, & Puura, 2001. Nansel et al., 2001. Nishina, Yuvonen, & Witkow, 2005. Olweus, 1994. Βλέπε και Γαλανάκη & Βογιατζόγλου, 2007)

Γιατί είναι απαραίτητη η πρόληψη και η παρέμβαση;

«Δράστες»

- Σκασιαρχείο
- Εγκατάλειψη σχολείου
- Τάσεις φυγής από το σπίτι
- Αντικοινωνική – παραβατική συμπεριφορά

(Kaltiala-Heino, Rimpelä, Rantanen, & Rimpelä, 2000. Kumpulainen et al., 1998, 2001. Nansel et al., 2004)

Γιατί είναι απαραίτητη η πρόληψη και η παρέμβαση;

«Δράστες/Θύματα»

Έχουν χαρακτηριστικά και των δραστών και των θυμάτων.

Διατρέχουν τον πιο υψηλό κίνδυνο από όλα τα παιδιά για προβλήματα προσαρμογής και ψυχικής υγείας.

(Craig, 1998. Kumpulainen et al., 1998, 2001. Nishina & Juvonen, 2005. Schwartz, Proctor, & Chien, 2001. Στην Ελλάδα, Γαλανάκη, Αμανάκη, & Νοικοκύρη, υπό δημοσίευση. Γαλανάκη, Αμανάκη & Ξύκη, υπό δημοσίευση)

Γιατί είναι απαραίτητη η πρόληψη και η παρέμβαση;

- Δημοκρατικές κοινωνίες
- Ανθρωπιστικό πνεύμα
- Υποχρέωση των ενηλίκων
- Δικαιώματα των παιδιών και των γονέων για
  - ✓ ασφάλεια στο σχολείο
  - ✓ προστασία σωματικής ακεραιότητας
  - ✓ προστασία ψυχικής υγείας
  - ✓ εξασφάλιση μάθησης

Σχετική νομοθεσία

Νομοθεσία που επιβάλλει ή ενθαρρύνει την εφαρμογή αντι-εκφοβιστικής πολιτικής υπάρχει σε ορισμένες χώρες.

Η οπτική που βασίζεται στα ανθρώπινα δικαιώματα και στην ψυχολογία της ειρήνης περιορίζει σημαντικά τις δυσκολίες της εφαρμογής των προγραμμάτων.

(Greene, 2006)

Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας (HBSC, 2005/2006)

Η Ελλάδα στις πρώτες θέσεις της Ευρώπης (39 χώρες)

«Θύματα»

11 ετών **(9η θέση)**
23% των κοριτσιών, 19% των αγοριών

13 ετών **(2η θέση)**
27% των κοριτσιών, 29% των αγοριών

15 ετών **(3η θέση)**
17% των κοριτσιών, 21% των αγοριών

Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας (HBSC, 2005/2006)

«Δράστες»

11 ετών **(10η θέση)**
8% των κοριτσιών, 16% των αγοριών
13 ετών **(7η θέση)**
13% των κοριτσιών, 28% των αγοριών
15 ετών **(3η θέση)**
12% των κοριτσιών, 38% των αγοριών

Το 38% των αγοριών 15 ετών είναι το μεγαλύτερο ποσοστό της Ευρώπης.

Πόσο εφικτή είναι η πρόληψη και η παρέμβαση … στην Ελλάδα;

- Τι νιώθουν οι εκπαιδευτικοί:
  πίεση, άγχος, φόβο, εξουθένωση, μοναξιά.

- Τι λείπει από τους εκπαιδευτικούς:
  - ✓ σχετική εκπαίδευση, επιμόρφωση
  - ✓ συνεργασία με άλλους ειδικούς
  - ✓ οργανωμένα προγράμματα
  - ✓ άνωθεν υποστήριξη
  - ✓ χρηματοδότηση
  - ✓ γενική πολιτική κατά του εκφοβισμού.

Ο εκπαιδευτικός και ο εκφοβισμός

Ισχυροί προγνωστικοί δείκτες για την εφαρμογή προγράμματος πρόληψης και παρέμβασης

- Γνώσεις, πληροφορίες για το πρόγραμμα
- Αντιληπτή ανάγκη για ένα τέτοιο πρόγραμμα
- Αντιληπτό επίπεδο εκφοβισμού στην τάξη
- Συναισθηματική εμπλοκή – Ενσυναίσθηση **του εκπαιδευτικού**

(Kallestad & Olweus, 2003. Yoon, 2004)

Δυσλειτουργικές αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για τον εκφοβισμό

- «Είναι φυσιολογικό φαινόμενο της παιδικής ηλικίας και της ανάπτυξης»
- «Είναι αναπόφευκτο φαινόμενο της σχολικής ζωής – συνέβαινε ανέκαθεν»
- «Ενδυναμώνει το παιδί για να αντιμετωπίσει μελλοντικές δυσκολίες»

(Kochenderfer-Ladd & Pelletier, 2008)

Ανάγκη για σχετική εκπαίδευση

Οι μελλοντικοί εκπαιδευτικοί στην Ελλάδα …

- έχουν ορισμένες δυσλειτουργικές αντιλήψεις
- νιώθουν ανεπαρκώς προετοιμασμένοι
- επιθυμούν περισσότερη σχετική κατάρτιση.

(Γαλανάκη, 2009)

Στόχος της εισήγησης

Συνοψίζουμε και παρουσιάζουμε τα ευρήματα των πιο πρόσφατων μετα-αναλύσεων και ανασκοπήσεων για την αποτελεσματικότητα των προληπτικών και παρεμβατικών προγραμμάτων κατά του εκφοβισμού.

Η ερευνητικά τεκμηριωμένη γνώση των αρχών, των συστατικών και των επιπέδων παρέμβασης που επιφέρουν τη μεγαλύτερη μείωση του εκφοβισμού είναι απολύτως απαραίτητη για τη διαμόρφωση της αντι-εκφοβιστικής πολιτικής στην Ελλάδα.

Αξιολόγηση αποτελεσματικότητας παρεμβάσεων – Μετα-αναλύσεις και ανασκοπήσεις

- Smith & Ananiadou (2003)
- Smith, Schneider, Smith, & Ananiadou (2004)
- Baldry & Farrington (2007)
- Ferguson, San Miguel, Kilburn, & Sanchez (2007)
- Vreeman & Carroll (2007)
- Ttofi, Farrington, & Baldry (2008)
- Merrell, Gueldner, Ross, & Isava (2008)
- Farrington & Ttofi (2009)
- Ryan & Smith (2009)

Αξιολόγηση αποτελεσματικότητας παρεμβάσεων – Πειραματικά σχέδια

- Πειραματικό σχέδιο: πειραματική ομάδα / ομάδα ελέγχου, πριν και μετά μέτρηση, τυχαία τοποθέτηση

- Οιονεί-πειραματικό σχέδιο Ι: πειραματική ομάδα / ομάδα ελέγχου, πριν και μετά μέτρηση, όχι τυχαία τοποθέτηση

- Οιονεί-πειραματικό σχέδιο ΙΙ: πειραματική ομάδα, πριν και μετά μέτρηση, όχι τυχαία τοποθέτηση

- Σχέδιο ηλικιακής κοόρτης

Αξιολόγηση αποτελεσματικότητας παρεμβάσεων

- Αυτο-αναφορές θυματοποίησης και εκφοβισμού
- Αναφορές θυματοποίησης και εκφοβισμού από συνομηλίκους, εκπαιδευτικούς, γονείς
- Αυτο-αναφορές διαφόρων διαστάσεων προσαρμογής και ψυχικής υγείας
- Αυτο-αναφορές και αναφορές άλλων για τη γενικότερη βία και το κοινωνικό κλίμα στο σχολείο

Επίπεδα παρεμβάσεων

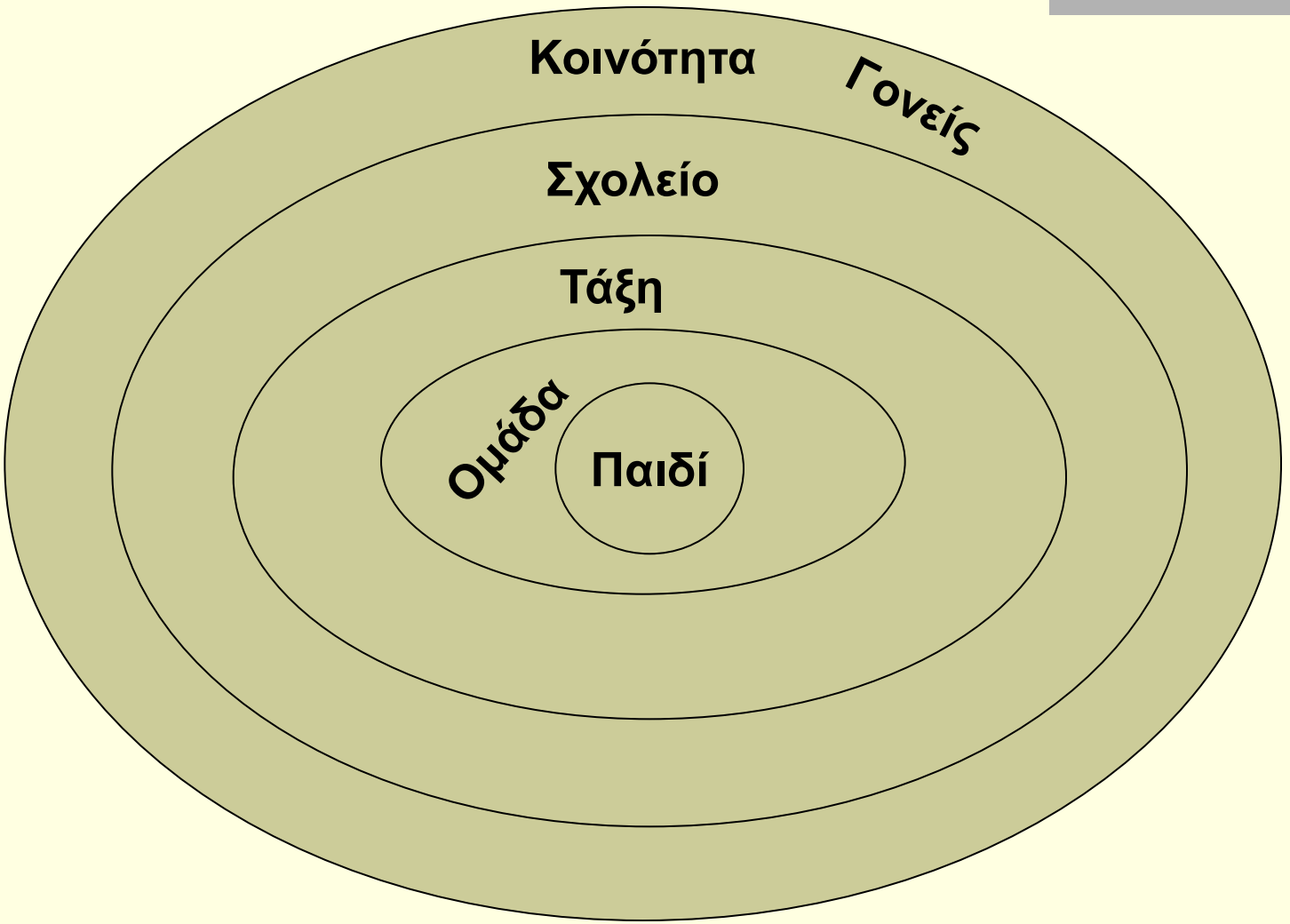

Επίπεδα παρεμβάσεων

Ανασκοπήσεις

- Pepler, Smith, & Rigby (2004)
- Samara & Smith (2008)
- Smith, Ananiadou, & Cowie (2003)
- Smith, Cousins, & Stewart (2005)
- Stevens, De Bourdeaudhuij, & Van Oost (2001)

Συστατικά
των προγραμμάτων παρέμβασης

Στο επίπεδο της κοινότητας

- Ενημέρωση της κοινότητας (π.χ., εκδηλώσεις, διανομή έντυπου υλικού)
- Καλές δημόσιες σχέσεις
- Αξιοποίηση των τοπικών και ευρύτερων ΜΜΕ

Συστατικά
των προγραμμάτων παρέμβασης

Στο επίπεδο των γονέων

- Πληροφόρηση (π.χ., πρόσκληση στο σχολείο, ενημερωτικά φυλλάδια)
- Σαφείς κανόνες και επιπτώσεις για την παραβίασή τους – παρακολούθηση της εφαρμογής των κανόνων
- Συμμετοχή σε δραστηριότητες κατά του εκφοβισμού
- Στοχευμένες παρεμβάσεις

Συστατικά
των προγραμμάτων παρέμβασης

Στο επίπεδο του σχολείου

- Ολιστική-συστημική πολιτική κατά του εκφοβισμού
- Αύξηση της επίγνωσης του φαινομένου – Ευαισθητοποίηση – Ενθουσιασμός
- Σχολική επιτροπή κατά του εκφοβισμού
- Επιμόρφωση των εκπαιδευτικών με σεμινάρια και ανάγνωση υλικού (π.χ., οδηγών, εγχειριδίων)

Συστατικά
των προγραμμάτων παρέμβασης

Στο επίπεδο του σχολείου

- Διεξαγωγή έρευνας στο σχολείο με ερωτηματολόγια για την καταγραφή της έκτασης και της σοβαρότητας και τον εντοπισμό των «επικίνδυνων» σημείων ή χώρων
- Κοινοποίηση των ευρημάτων με ημερίδα στο σχολείο
- Αυξημένη επίβλεψη των μαθητών
- Αναδιάρθρωση του προαύλιου χώρου
- Τακτές συγκεντρώσεις των εκπαιδευτικών για την αξιολόγηση των παρεμβάσεων
- Ηγετικός ρόλος του διευθυντή

Συστατικά
των προγραμμάτων παρέμβασης

Στο επίπεδο της τάξης

- Κανόνες – «κοινή γλώσσα» για τις προσδοκίες, κατόπιν συζήτησης και συμφωνίας
- Κυρώσεις/ποινές
- Διαχείριση της τάξης, ομαδο-συνεργατική διδασκαλία, βελτίωση του κοινωνικού κλίματος, βελτίωση της σχέσης εκπαιδευτικού-μαθητή

Συστατικά
των προγραμμάτων παρέμβασης

Στο επίπεδο της τάξης

- Δραστηριότητες του αναλυτικού προγράμματος (π.χ., αξιοποίηση λογοτεχνίας/τέχνης, αφηγήσεις, παιχνίδια ρόλων, δραματοποίηση, προβολή βίντεο, χρήση νέων τεχνολογιών, όπως διαδραστικά παιχνίδια μέσω Η/Υ)
- Ομάδες-κύκλοι συζήτησης των μαθητών σε τακτά διαστήματα
- «Σχολικά δικαστήρια»

Συστατικά
των προγραμμάτων παρέμβασης

Στο επίπεδο της ομάδας των συνομηλίκων

- Οι συνομήλικοι από «μέρος του προβλήματος» μετατρέπονται σε «μέρος της λύσης του προβλήματος»
- Οι συνομήλικοι εκπαιδεύονται να αποδοκιμάζουν ανοιχτά τον εκφοβισμό, να γίνονται σύμβουλοι και υποστηρικτές των «θυμάτων»
- Οι αμέτοχοι παρατηρητές γίνονται υποστηρικτές του «θύματος»

Συστατικά
των προγραμμάτων παρέμβασης

Στο επίπεδο της ομάδας των συνομηλίκων

- Διαμορφώνονται δυαδικές φιλίες ως «ασπίδα προστασίας»
- Εκπαιδεύονται συνομήλικοι ως «διαμεσολαβητές» στις συγκρούσεις
- Ενθαρρύνονται τα παιδιά να αναφέρουν τον εκφοβισμό στους εκπαιδευτικούς

Συστατικά
των προγραμμάτων παρέμβασης

Στο επίπεδο του ατόμου

- Στοχευμένες παρεμβάσεις στους «δράστες» και τα «θύματα»
- Σοβαρές συζητήσεις με τους «δράστες» και τα «θύματα»
- Εκπαίδευση στις κοινωνικές δεξιότητες, τη διεκδικητική συμπεριφορά, την ενσυναίσθηση, τον αυτοέλεγχο, τη διαχείριση θυμού, την επίλυση συγκρούσεων κ.λπ.
- Κυρώσεις/ποινές (π.χ., στέρηση προνομίων)
- Αποβολή
- Αλλαγή τάξης ή σχολείου

Συστατικά
των προγραμμάτων παρέμβασης

Στο επίπεδο του ατόμου
Εναλλακτικές παρεμβάσεις

- Μέθοδος μεριστής έγνοιας
  (Pikas, 1989, 2002)
- Απο-ενοχοποιητική προσέγγιση
  (Maines & Robinson, 2010. Robinson & Maines, 1997)
- Επανορθωτική δικαιοσύνη
  (Braithwaite, Ahmed, Morrison, & Reinhart, 2003)

Ερευνητική τεκμηρίωση της αποτελεσματικότητας των παρεμβάσεων

Είναι περισσότερο αποτελεσματικά:

- Η ολιστική/συστημική σχολική πολιτική (μειώνει το στιγματισμό)
- Τα βασισμένα στο πρόγραμμα του Olweus προγράμματα
- Τα προγράμματα που εποπτεύονται στενά
- Τα προγράμματα που διατηρούνται «ζωντανά» από την προσωπική δέσμευση και προσπάθεια των εμπλεκομένων καθόλη τη διάρκεια της εφαρμογής τους – πιστότητα εφαρμογής
- Οι βασισμένες μόνο στο αναλυτικό πρόγραμμα παρεμβάσεις είναι λιγότερο αποτελεσματικές.

Κατά τον Olweus, …

Τη μεγαλύτερη μείωση του εκφοβισμού την επιτύγχαναν οι εκπαιδευτικοί που διατύπωναν και εφάρμοζαν κανόνες της τάξης κατά του εκφοβισμού και πραγματοποιούσαν τακτές συναντήσεις της τάξης για το θέμα αυτό.

(Olweus, 2005)

Ερευνητική τεκμηρίωση της αποτελεσματικότητας των παρεμβάσεων

Τα πιο αποτελεσματικά συστατικά των παρεμβάσεων για τη μείωση του **εκφοβισμού** είναι (μετα-ανάλυση):

- Εκπαίδευση των γονέων
- Επίβλεψη του προαύλιου χώρου
- Μέθοδοι πειθαρχίας
- Ημερίδες στο σχολείο
- Πληροφόρηση των γονέων
- Κανόνες της τάξης
- Διαχείριση της τάξης
- Προβολή βίντεο

(Ttofi, Farrington, & Baldry, 2008)

Ερευνητική τεκμηρίωση της αποτελεσματικότητας των παρεμβάσεων

Τα πιο αποτελεσματικά συστατικά των παρεμβάσεων για τη μείωση της **θυματοποίησης** είναι (μετα-ανάλυση):

- Προβολή βίντεο
- Μέθοδοι πειθαρχίας
- Εργασία με συνομηλίκους
- Εκπαίδευση των γονέων
- Ομαδική-συνεργατική εργασία
- Επίβλεψη του προαύλιου χώρου
- Μεγάλη διάρκεια και εντατικός χαρακτήρας του προγράμματος

(Ttofi, Farrington, & Baldry, 2008)

Ερευνητική τεκμηρίωση της αποτελεσματικότητας των παρεμβάσεων

- Η αποτελεσματικότητα είναι ελάχιστη έως μέτρια, σύμφωνα με τα μεγέθη αποτελέσματος (effect sizes).
- Μόνο το αρχικό πρόγραμμα του Olweus (1993) – η μελέτη Bergen – είχε αποτελεσματικότητα που άγγιζε το 50% (στενή εποπτεία από τον ίδιο, ευαισθητοποιημένη, ομοιογενής κοινωνία).
- Σε ορισμένες εφαρμογές παρατηρήθηκε αύξηση του εκφοβισμού ή/και της θυματοποίησης (π.χ., Roland, 2000).

Πού οφείλεται η περιορισμένη αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων;

- Περιορισμένη εποπτεία από ειδικούς
- Περιορισμένη δέσμευση και αφοσίωση των εμπλεκομένων (κυρίως των εκπαιδευτικών)
- Περιορισμένη χρονική διάρκεια
- Περιορισμένη χρηματοδότηση και υποστήριξη

Πού οφείλεται η περιορισμένη αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων;

Περιεχόμενο προγραμμάτων

- Δυσκολία των προγραμμάτων να αντιμετωπίσουν τον κοινωνικό αποκλεισμό και τον έμμεσο εκφοβισμό. Εκφοβισμός των κοριτσιών;
- Ανταποκρίνονται τα προγράμματα στις αναπτυξιακές ανάγκες; Προσαρμογή στις ανάλογες ηλικίες και βαθμίδες εκπαίδευσης
- Βασίζονται τα προγράμματα σε ερευνητικά ευρήματα και σε καλές θεωρίες περί εκφοβισμού;

Πού οφείλεται η περιορισμένη αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων;

Μέθοδος αξιολόγησης αποτελεσματικότητας

- Προβλήματα στο πειραματικό σχέδιο, π.χ., όχι τυχαία τοποθέτηση στην πειραματική ομάδα και στην ομάδα ελέγχου
- Χρονικά απομακρυσμένη αξιολόγηση των προγραμμάτων παρέμβασης
- Τα μέσα αξιολόγησης του εκφοβισμού πριν και μετά αξιολογούν όλες οι διαστάσεις του εκφοβισμού; Εγκυρότητα;
- «Ευαισθητοποίηση» απέναντι στον εκφοβισμό και στη θυματοποίηση

Ύστερα από όλα αυτά, είναι ανάγκη …

- Να υπάρχει στενή εποπτεία του προγράμματος από ειδικούς καθ’ όλη τη διάρκεια εφαρμογής του.
- Να διατηρείται ζωηρός ο ενθουσιασμός των εκπαιδευτικών που το εφαρμόζουν, ενώ παράλληλα να τους αφήνεται χώρος για αυτονομία και πρωτοβουλία.
- Να αντιμετωπίζονται *και* ο κοινωνικός αποκλεισμός και ο έμμεσος εκφοβισμός.

Ύστερα από όλα αυτά, είναι ανάγκη …

- Να χρησιμοποιείται και η παρατήρηση πριν και μετά, για να μειώνονται οι επιπτώσεις της «ευαισθητοποίησης».
- Να ξεκινά η παρέμβαση νωρίς, από το νηπιαγωγείο και τις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου.
- Να διαμορφωθεί σχετική νομοθεσία, για να κατοχυρώνονται νομικά όλοι οι εμπλεκόμενοι.

Ελληνικές ιδιαιτερότητες …

- Απουσία συλλογικής αντι-εκφοβιστικής πολιτικής, ελλιπής χρηματοδότηση, ελλιπής επίγνωση και πληροφόρηση σε όλη την κοινωνία, ελλιπείς υποδομές, δημοσιο-υπαλληλική νοοτροπία.
- Μεμονωμένες, πειραματικές παρεμβάσεις μικρής έκτασης (π.χ., Ε.Ψ.Υ.Π.Ε., Συνήγορος του Παιδιού, Andreou, Didaskalou, & Vlachou, 2007, 2008) + Βασική έρευνα από πανεπιστημιακούς.
- Να ασκηθεί πίεση από τους εκπαιδευτικούς φορείς σε όσους διαμορφώνουν πολιτικές.

Επίλογος …

Ο εκφοβισμός είναι θέμα κοινωνικο-πολιτικό και ηθικό.

«Ορθώνω το ανάστημά μου»

αλλά και …

«Υπολογίζει ο ένας στη βοήθεια του άλλου».

Επίλογος …

Εκτός από το «σύστημα» που φταίει συνήθως για όλα, υπάρχει και

η ελεύθερη βούληση

και

η προσωπική ευθύνη.

Βέλτιστες πρακτικές για την αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού: Τι δείχνει η σύγχρονη έρευνα

Ευχαριστώ !

Ευαγγελία Γαλανάκη

egalanaki@primedu.uoa.gr